Євгенія Заварзіна
(м.Харків)

НЕНАПИСАНИЙ РОМАН В. ВИННИЧЕНКА: ЖИТТЕВІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВА ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЩОДЕННИКА (1911 – 1925 РОКИ)“ В. ВИННИЧЕНКА)

Анотація. У статті на матеріалі щоденника В. Винниченка здійснено спробу узагальнити деякі закономірності творчості письменника: мотиви звернення до проблеми шлюбу та статі, її художнє втілення (перенесення життєвих реалій у площину художнього твору), а також пояснити причин відмови від цього задуму. Йдеться й про інтертекстуальні зв’язки: щоденник – аналізований твір – опубліковані романи аналогічної тематики («Хочу!“, «Записки Кирпатого Мефістофеля“).
Ключові слова: авторський задум, роман, художнє втілення, проблема шлюбу.
Resume. In the following article clause on the material of the diary of V.Vinnichenko attempt to generalize some laws of creativity of the writer is undertaken: motives of reference to the problem of sex and marriage, its artistic realization (transfer of vital realities to the plane of a work of art). It also deals with intertext connections: a diary - analyzed work - published novels of a similar problematic («I Want!“, «A note Snub-nosed Мефистофеля“).
Keywords: author's plan, novel, artistic realization, problem of marriage.

Щоденник В. Винниченка як своєрідний зразок жанру містить чимало інформації про творчу лабораторію митця. Записи фіксують задуми, час роботи над тим чи іншим твором, окремі замальовки – плани, частини, деталі майбутніх творів, відбиваючи творчий процес та специфіку його осмислення автором. Крім того, у щоденнику міститься фрагмент невикінченого роману «Шлюб“, до аналізу якого ще не зверталися дослідники архіву В. Винниченка, хоча зацікавлення неопублікованими (різного ступеня завершеності) творами письменника (художніми та нехудожніми) вже виникло (роботи Г. Сиваченко [10], С. Погорілого [8], Г. Костюка [5], Є. Лащика [6]).

Включення вказаного фрагменту до літературознавчого обігу доповнило би вивчення динаміки творчості В. Винниченка, в тому числі й у широкому контексті, оскільки відбиває, з одного боку, загальнолітературну тенденцію, а з іншого – особистий досвід автора. Підґрунтям такого спостереження є саме щоденник В. Винниченка, який унаочнює процес перенесення фактів особистого життя у художній твір. Крім того, простежуються й певні закономірності авторського мислення, що доповнює дослідження проблеми авторської свідомості в цілому.

Отже, наша мета – використовуючи матеріали щоденника В. Винниченка, спробувати узагальнити деякі закономірності його творчості: мотиви звернення до проблеми шлюбу та статі, відтак і художнє її втілення (перенесення життєвих реалій у площину художнього твору), а також пояснити причини відмови від цього задуму.

Відомо, що проблема шлюбу та позашлюбних сексуальних зв’язків неодноразово постає у творах В. Винниченка. Причини уваги письменника до проблеми статі у художніх творах пояснив В. Панченко [7], наголосивши на загальноєвропейській захопленості статевими відносинами, що, в свою чергу, було зумовлено соціальною нестабільністю епохи, розгубленістю, депресією. Після 1905 року ці явища стали особливо відчутними у Росії: на невдалу спробу революційного оновлення ладу суспільна свідомість, і література в тому числі, відреагувала "ослабленням моральних устоїв, зростанням ролі ірраціональних начал" [7, 160]. В. Панченко наводить оцінку тогочасної літературної ситуації М. Тригоріним, за словами якого, "реабілітація плоті була формою протесту проти міщанської моралі", причому цей протест набував притаманного російській психології максималізму [7, 160]. Важко не погодитися з дослідником і в тому, що В. Винниченко був захоплений біологізмом, «занесеним“ філософією Ніцше. Щоправда, біологізм Ф. Ніцше випливає з ідеї життя (саме біологічного, фізичного існування) як найвищої, найпершої цінності, а звідси – інтерпретація моралі, суспільних відносин у відповідності до основного закону самозбереження. Як наслідок – поява у кінці XIX – початку XX ст. соціологічних досліджень, побудованих на віднайденні паралелей між закономірностями існування тваринних груп та людського соціуму. Подібні зіставлення були і у самого Ф. Ніцше («Утренняя заря, Или мысль о моральных предрассудках“).

Щоденник, на нашу думку, вказує на природність проблеми статевих відносин в усвідомленні їх В. Винниченком. Зрозуміло, що проблема статі насправді існує постійно, але соціально-політична атмосфера, очевидно, може її актуалізувати, відповідно, через літературу, передусім художню, проблема протистояння біологічного та суспільного начал може бути запропонована масовому читачеві, адже до таких проблем завжди існує підвищений інтерес. Як зауважує В. Панченко, у багатьох творах В. Винниченка, написаних у 1906 – 1920 роках,

морально-психологічна й морально-філософська проблематика включала й актуальну в читацькому та письменницькому колі «проблему статі“. Творчі ж зацікавлення В. Винниченка «збігалися із загальним вектором літературного руху – від мітингів… до проблем кохання, шлюбу та біологічних чинників у людській поведінці“ [7,165].

Додамо, що пріоритети у його шуканнях змінювалися не тільки під тиском зовнішніх обставин, але й відповідно до внутрішнього стану митця. Адже роман «Шлюб“ задумом безпосередньо пов'язаний із подіями особистого життя В. Винниченка – душевною драмою (зафіксована у записах 25 – 26 жовтня 1914 року, зроблених під час негайної вимушеної втечі за кордон), яка постала через непорозуміння (аж до бажання розриву) з дружиною. Видається важливим саме процес осмислення подружнього конфлікту і його внутрішнього розв’язання В. Винниченком (докладно цей матеріал аналізувався нами в одній з попередніх публікацій [3]).

Крім того, зазначимо, що В. Винниченко спостерігав та фіксував проблемні ситуації, пов'язані не лише з власним подружнім життям. Наведемо кілька прикладів.

Один із записів без дати за 1911 рік містить роздуми письменника з приводу «цікавої історії про Г. Ч.“, якою поділився приятель Л-о. Зміст розповіді окреслений лаконічно (колишня коханка Л-о, не пізнавши щастя у подружньому житті з іншим, через кілька років повернулася до Л, який уже теж був одружений, пропонувала йому кинути жінку і жити з нею) та супроводжується авторськими міркуваннями з приводу почутого. Цікаво, що В. Винниченко не замислюється, що порадити другові у складній ситуації, а намагається з’ясувати «що в цій історії правдиве? Як вияснити цю історію?“, тобто прагне знайти щось для себе. «Чому Г. не стала жінкою свого чоловіка, якого вона поважає?… Для того, щоб можна було бачити і ходити одне до одного, вони і поженились… Чи можна вірити такому наївному поясненню?“ [2, 54 – 55]. В. Винниченко звертає увагу на суперечливість ситуації: «В описах його я не чув любові. Каже, що вони кохають і ненавидять одне одного одночасно“ [2, 55]. Очевидно, ця історія привернула увагу письменника саме суперечливістю, нестандартністю.

Інший запис подібної проблематики (15 листопада 1914 року) фіксує ще одну типову ситуацію: чоловік бігає за жінками, «бреше“, обурюється ревнощами дружини, яка, за її словами, жити без нього не може і «розходження для неї страшніше смерті“, причому В. Винниченко цього разу детально занотовує розповідь Гаші, дружини брата Розалії Яківни. Мабуть, через таку типовість, поширеність ситуації В. Винниченко «сидів і не знав, що їй сказати“. Все ж він висловлює свої міркування, які, зауважимо, теж не відзначаються неординарністю: «З двох лих треба обирати менше. Лихо, що він її не любить, лихо, що бігає за жінками,… що нема радості в родинному союзі. Але чи буде воно менше від того, що вона буде *вимагати* (курсив В. В.) від нього любові?... Навряд чи цим вона зменшить лихо. Навпаки, побільшить його“ [2, 120]. Як бачимо, ніякої революційності у цій пораді нема, В. Винниченко, мабуть, забуває про своє неприйняття традиційної моралі. Найбільше ж цікавий запис тим, що промовисто характеризує самого В. Винниченка, розкриває його чоловічу вдачу: «Треба дати спокій Сьомі (тобто чоловікові – зауваження наше), хай провадить своє життя так, як вважає кращим. Себе ж треба взяти в руки і раз на все в душі своїй примиритися з таким станом свого чоловіка“ [2, 120]. Очевидно, що тут В. Винниченко «судить по собі“, виявляючи свій егоїзм, підсвідомо виправдовуючи себе самого (про його небайдужість до жінок добре відомо). Тим більше дивно, що він пропонує жінці примирення з причиною її страждання, на що сам не був би ніколи спроможним, отже, знову спостерігаємо його схильність до моралізаторства. Щоправда, найкращим виходом з ситуації письменник вважає розлучення, але вбачає його неприйнятним для Гаші, яка стверджує, що без чоловіка жити не зможе (здається, тут промовляє не стільки трагічна любов, скільки типовий жіночий острах перед реальною можливістю кардинально змінити своє життя). Крім того, цікавою є деталь: Гаша звернулася до В. Винниченка як до «лікаря душі“. Щоправда, В. Винниченко для себе зауважує: бути «лікарем душі“ «…невдячна задача…, особливо, коли тебе ним роблять без твого відома“ [2, 120]. Як відомо, «лікарями душі“ називають священиків та психоаналітиків. Оскільки навряд чи В. Винниченко міг асоціюватися зі священиком (хоча його моралізаторство, його віра у проповідь, яка, за його власними словами, вкаже шлях до щастя (запис 15 листопада 1914 року [2, 119]), нагадують діяльність духовного пастиря, попри всі відкидання релігійної моралі), то Гаша, швидше, сприймала його як знавця людської психології, якими і є талановиті письменники. А вживання назви «лікар душі“ може вказувати на деяку обізнаність із психоаналізом тогочасної інтелігенції (йдеться, звичайно, не про тих, хто вивчав аналітичну психологію спеціально).

Ми навели найбільш показові приклади, проте зазначимо, що на сторінках щоденника представлена своєрідна «колекція“ шлюбів, здебільшого нещасливих. Втім, В. Винниченко не тільки спостерігав та «збирав“ історії кохання, але й намагався осмислити кожну ситуацію, зробити висновки, що набуває вигляду опрацювання матеріалу для чергового твору. Сам автор зауважив 27 листопада 1914 року: «Буду збирати колекцію шлюбів, а потім подарую її їх власникам“ [2, 131]. Очевидно, таким «подарунком“ мав стати так і не написаний через невідомі обставини роман «Шлюб“, уривки якого є в щоденнику.

Пряма вказівка на намір написати роман про шлюб міститься у записі 2 січня 1915 року: «Ідея

написати річ про шлюб усе більше та більше опановує мною“. Далі автор мотивує створення такого роману: «І от я хочу з маси прикладів шлюбу вивести яку-небудь закономірність, закономірність хоч для нещасливих шлюбів“ [2, 141]. Ці міркування співвідносяться з прагненням В. Винниченка вивести формулу щастя, що також відбите у щоденнику: «Єдина ціль, зміст і рація існування усього сущого… – це почуття повноти і гармонії всіх сил, прагнення жити і в самому процесі життя мати найвищу, вичерпуючу сатисфакцію. Цю формулу можна позначити одним поняттям – щастя“(3 червня 1918 року) [2, 188-189]; «Звичайно, найзагальніша формула це: відсутність злого (страждання). В цю формулу входять два елементи, які не можуть ужитися разом (25 березня 1924) [2, 316].

Бажання В. Винниченка бути максимально чітким, на нашу думку, можна прокоментувати словами А. Камю: «Нема у світі істоти, яка, досягши навіть елементарного рівня свідомості, не знемагала б у пошуках формул або положень, які б надали її існуванню цілісності, якої не вистачає“ [4, 323]. Людина береться писати роман, тому що «світ роману – це ніщо інше, як поправка, внесена до реального світу відповідно до … бажань людини“ [4, 324]. Дійсно, ідеальний світ роману – не просто інший світ, створений фантазією, а удосконалена, відкоригована самою людиною реальність, у якій вона живе «тут і зараз“. Коригує цей уявний світ людина відповідно до того, чого не вистачає їй у житті.

Основна ідея, яка мала, очевидно, виступити стрижнем майбутнього твору, також звучить у наведеному записі: «Я все ж хочу вірити принаймні в те, що кожне явище має свої причини або має зв'язок з іншими явищами… Не може бути, щоб людина, прагнучи всіма силами, всім розумінням і волею чого-небудь, що в її силі, не здійснила б того. Хіба не в силі людини утворити союз з другою людиною і прожити з нею в злагоді й співробітництві?“ Ці ж міркування виявляють авторську позицію роману, що мав постати: «Ми з Кохою (*так письменник називає свою дружину – зауваження наше*) рахували сьогодні шлюби, які знаємо. З них 60 знаємо нещасливих, 4-5 щасливих і 5-6 під сумнівом. Та й хіба ми можемо поручатися за тих 4-5, що вони дійсно щасливі?“. «…Через що ж це так? Невже справді закон співжиття чоловіка й жінки є боротьба й ворожнеча? Яке природне оправдання є в цьому? В чому лежить причина такого явища?“ [2, 141].

За півтора місяці письменник взявся до реалізації задуму: у щоденнику постають перші сторінки роману (запис 15 лютого того ж року [2, 154 – 159]). Накреслено образи головних персонажів, Петра та Ніни, фіксується «вихідний пункт“ розвитку сюжету, розроблено ідейне спрямування твору, його проблематика.

Тема роману визначена самою назвою: дія твору мала бути спрямованою на розкриття сенсу подружніх стосунків з точки зору духовних цінностей, морально-етичних засад, статевої поведінки.

Причиною дисгармонії, психологічного конфлікту між чоловіком і жінкою стає якась подія, позначена автором як «факт“. Суть цього «факту“ розшифровується далі, через роздуми Петра (роман міг стати зразком психологічної прози – романом-сповіддю, монороманом), завдяки чому стає зрозумілим, що йдеться про зв'язок його дружини з «іншим“[2, 157 – 158] (цікаво, що у схожій реальній ситуації, зафіксованій записами 25 – 26 жовтня 1914 року, причина серйозного непорозуміння В. Винниченка з дружиною прямо не розкривається, про її *невірність* (курсив наш) не йдеться взагалі). У записаному фрагменті представлено спробу Петра осмислити «факт“, «ужитися“ з ним, так, щоб не зазнавати болю [2, 155 – 156]. (Знову прозора вказівка на інтертекстуальний зв'язок зі щоденником: сам В. Винниченко, намагаючись угамувати негативні емоції, весь час говорить про біль, завданий йому дружиною: «Мій біль я відчуваю, як хвилі“ [2, 96-97], «…боляче тепер, трудно,… це занадто боляче" [2, 103]). Петро має знайти вихід: «Як бути? Чим кінчити? Невже розійтись?“ (Нагадаємо, В. Винниченко сам намагався відповісти на подібні питання кілька місяців тому).

Сюжет майбутнього роману неясний, не простежується навіть фабульна структура. Очевидно, перед нами – саме сюжетна зав’язка, на що вказує остання фраза уривку: «Ніна повинна …про ці міркування все знати, скріпити їх своїм словом, – і починається дальша боротьба і будування свого будинку“ [2, 159]. Знову спостерігаємо перенесення ідей, що виникли через осмислення реальних обставин, у площину художнього твору, адже 25 жовтня 1914 року записано: «Ми ж удвох з тобою взялися будувати наш зразковий будинок. Ми ж удвох взялися показати бідним, засліпленим забобонами, як треба будувати щастя…“ [2, 110]. (Щоправда, сповнені пафосу образи будинку, зразкової пари, роздуми про утвердження переваги духовного у шлюбі парадоксально обертаються біологізмом: «…ми були майже задушені під руїнами, але ми вийшли з-під них загартованими і мудрими, як обережний звір. Бо ми теж звірі, ми теж у боротьбі за існування виробляємо все нові і нові знаряддя…“ [2, 110]).

З цього моменту, мабуть, і мав розгортатися сюжет, розв’язка якого довела чи спростувала б оновлену теорію шлюбу, запропоновану Петром після відкидання її попередньої «метафізичної“ версії (одне з основних положень її полягало у добровільному виключенні будь-якого потягу до іншого чоловіка).

Зазначимо, що ця теорія у зародковому варіанті роману мислиться цілісно автором, тобто письменником, не його персонажем, та лишається завуальованою для читача (до того ж читача не роману, а щоденника): вона (теорія) не

викладається автором у чітко структурованому вигляді, а оприявнюється у тексті через розрізнені фрази – окремі положення теорії шлюбу, що розуміються митцем як компоненти цілого. Читачеві ж стає зрозумілою суть теорії, але її логіка – лише частково. Проте реконструюється доволі легко при зверненні до тексту щоденника. Зазначимо, що записаний у щоденнику текст ще не є навіть чернеткою майбутнього твору, а відтак – взагалі не розраховувався на читацьку рецепцію.

Неважко помітити, що у свідомість персонажа, тобто Петра, трансплантовано думки автора роману, висловлені у зв'язку з реальними переживаннями, зафіксованими у згаданих раніше щоденникових записах. Отже, в цей момент авторська позиція співпадає з позицією персонажа (тотожності, однак, ми не намагаємося ствердити). В такий спосіб відбувається творення художнього тексту: ідеї, зафіксовані як реальність, переходять до літературного твору, реальності *уявної*. Мало змінившись формально, вони (ідеї) повторюються майже дослівно, проте це не означає, що у кінцевому варіанті твору читач побачив би їх у тому самому вигляді.

Таким чином, свідомість автора та свідомість читача знаходяться між дійсністю та уявою, що є специфічним явищем і може стати предметом окремого вивчення.

Образи головних героїв також представлені у зародковому вигляді (зазначимо, що кожен з цих образів є сформованим, цілісним у свідомості автора, але, знову ж таки, не розкритий для читача), проте навіть у такому короткому уривку тексту помічаємо їх ідейне навантаження: кожен з них носій певної життєвої концепції, зокрема погляду на статеві взаємини та шлюб. Петро має декларувати погляди та підходи, що їх виголошував сам автор (підстави для такого припущення дає щоденник), Ніна ж – уособлення якоїсь абсолютної природності, вона дивиться на світ крізь призму біологічних законів, вбачаючи мотиви поведінки перш за все у поганій чи добрій спадковості («Ніна пропонує таке пояснення факту: вона з поганою спадковістю… Цим треба пояснити все: слабовільність, і неправдивість, і занадто статеву чулість…“ [2, 155]). Петро прагне аналітично вивести ідею раціональної побудови щасливого шлюбу, але всі його теоретичні положення руйнуються через вибух статевого, суто фізіологічного пориву його дружини до «іншого“. Врешті, саме це змушує Петра переосмислити своє розуміння шлюбних стосунків з Ніною, їх головних засад: «…основа шлюбу – духовна та фізична любов… Любов, кохання це є складена з елементарних, простіших моментів сила. В ній нічого метафізичного, фатального нема“ [2, 157].

Цікаво, що в даному випадку жіночий персонаж (Ніна) характеризується автором точніше, ніж чоловічий, названі риси її вдачі: «неуважність, забудливість, короткоглядність…, брехливість там, де потрібна одна правда…“ [2, 154]. (Зазначимо, що в реальному житті у згаданих раніше обставинах письменника обурила *нечесність* дружини, «її брехливість“). Очевидно, саме ці риси героїні мали вагу для розкриття проблематики майбутнього твору. Натомість автор не визначає жодної конкретної психологічної риси Петра. Можна припустити, що мотивація дій та роздумів Петра як чоловіка підсвідомо зрозуміла письменникові, швидше за все, В. Винниченко наділив би свого героя певними рисами власної психології.

Таким чином, сюжет і образи практично не вимальовуються із даного тексту. Натомість у ньому сконцентровано ідейне навантаження, окреслено проблематику твору, принаймні її філософський, морально-етичний та психологічний аспекти.

Із наведеного зі щоденника уривка не зрозуміло, якою мірою ускладнював В. Винниченко розв'язання проблеми подружніх стосунків соціальним моментом, оскільки шлюб – поняття суто суспільне; у природі шлюб як акт узаконення стосунків не існує. Натомість прямо заявленим є біологічний аспект (зокрема, Ніна намагається пояснити свій статевий потяг до «іншого“ поганою спадковістю), крізь призму якого і дивиться В. Винниченко на поставлені питання.

Цікавий уривок і тим, що демонструє *процес* перенесення об'єктивної реальності у площину художнього твору, адже, як правило, (якщо це не автобіографічний твір у «чистому“ вигляді) реальна дійсність, яка лягла в основу твору та *художньо переосмислилася*, у кінцевому варіанті постає завуальованою, закодованою. Відтак, як слушно зауважила Т. Блажеєвська, не можна прямо співвідносити, тим більше ототожнювати автора з його героями, чим відрізнялися критичні відгуки другої половини 20-х – початку 30-х років минулого сторіччя, що є неприпустимим [1, 154] (Ця тенденція виявляється в роботі сучасної дослідниці, Т. Пушкаренко при зіставленні «Щоденника“ та роману «Записки Кирпатого Мефістофеля“[9]).

Отже, в основу роману «Шлюб“ мали лягти роздуми про шлюб, викликані особистими переживаннями автора, спостереження та аналіз ситуацій у сфері подружнього життя, в які потрапляли друзі, знайомі митця, що підтверджує щоденник В. Винниченка. Спираючись на ці матеріали, можна було б говорити про риси автобіографізму в нереалізованому романі та в тих творах, де спостерігаємо подібну проблематику.

Задуманий роман «Шлюб“ так і не був написаний. Щоденник вказує на те, що приблизно протягом двох років (1915 – 1916) В. Винниченко обдумував твір, проте точних вказівок на роботу над романом, окрім розглянутого уривку та великого переліку персонажів твору серед загальних записів за 1916 рік [2, 219], щоденник не містить. Дослідники архівних матеріалів В. Винниченка (Г. Сиваченко, Є. Лащик) не згадують рукопису або чернеток цього твору, що, можливо, і не поставали зовсім. Гадаємо, це

пояснюється зниженням інтересу В. Винниченка власне до проблеми шлюбу (що, на нашу думку, природно), адже його подружнє життя поступово гармонізувалося, натомість революційна діяльність все більше захоплювала письменника, отже, «доля письменника склалася так, що він був змушений …поєднувати мистецьку діяльність з політичною“ [1,154].

До того ж проблематика роману, на наш погляд, видалася автору завузькою, щоб задовольнити його багатогранну письменницьку натуру. Тому, буде закономірною спроба відшукати ідеї та окремі характеристики персонажів, оприявнені у фрагменті нездійсненого роману, у творах дотичної проблематики, передусім «Хочу!“ (завершений у березні 1915 року), «Записки Кирпатого Мефістофеля“ (писався протягом 1916 року), які хронологічно найближчі до спроб реалізувати роман «Шлюб“, тим більше, що другий із названих романів, за спостереженням Т. Блажеєвської, яскраво виявляє свій інтертекстуальний характер, типологічні зв’язки з іншими творами подібної тематики [1,156].

Отже, подальші дослідження у цьому напрямку є, на нашу думку, перспективними.

Література

1. Блажеєвська Т. Особливості сприйняття творчості Володимира Винниченка сучасним українським читачем // Вісник ХНУ ім. В. Каразіна. – 2002. – № 572 (серія «Філологія“). – С. 154 – 160.
2. Винниченко В. Щоденник: 1911 – 1921. – Т. 1. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – 498 с.
3. Заварзіна Є. Духовний потенціал людських взаємин: нонсенс чи мета (за «Щоденником (1911- 1925 р.)“ В. Винниченка) // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – 2006. – Вип. 24. – С. 423 – 438.
4. Камю А. Бунтующий человек. Бунт и искусство / Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990. – 415 с.
5. Костюк Г. Записки Володимира Винниченка / Винниченко В. Щоденник 1911 – 1921. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – С. 11– 18.
6. Лащик Є. Винниченкова філософія щастя // Сучасність. – 1995. – № 7/8. – С. 153 – 164.
7. Панченко В. Будинок з химерами: Творчість Володимира Винниченка 1900 – 1920 р.р. у європейському літературному контексті. – Кіровоград, 1998. – 272 с.
8. Погорілий С. Неопубліковані романи В. Винниченка. – Нью-Йорк, 1981. – 210 с.
9. Пушкаренко Т. Текст і автор («Записки Кирпатого Мефістофеля“ та «Щоденник“ В. Винниченка) // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 26 – 31.
10. Сиваченко Г. «Лепрозорій“: текст роману в контексті історії та долі // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 29 – 37.